

ОСВІТА ЯК СПОСІБ СОЦІОКУЛЬТУРНОГО РОЗВИТКУ ЛЮДИНИ У ФІЛОСОФІЇ КОСТЯНТИНА УШИНСЬКОГО

Актуальність теми дослідження зумовлена загальною суспільною ситуацією початку ХХІ ст., характерною ознакою якої є всезростаючий попит на освіту. Людство все більше усвідомлює вирішальне значення освіти для подальшого соціально-культурного й економічного розвитку. Освіта, являючи собою складну систему соціокультурної практики, готує людей до змін у суспільстві, учить успішно діяти в життєвій і професійній ситуації безперервного вибору, формує уявлення про буття як процес, який відбувається в просторі й часі певного соціуму.

Такий погляд на освіту вимагає по-новому осмислити й осягнути сам феномен освіти. Важливе місце в такому осмисленні займає вивчення філософських, зокрема історико-філософських підстав освіти. Вивчення цих підстав дає можливість уточнити типологію відносин людини, суспільства і держави, котрі утворюють засадничі теоретичні положення важливих рішень із питань освіти. Особлива актуальність в історико-філософських дослідженнях вітчизняної освіти, а також осмисленні філософсько-освітньої думки України, а оскільки вона більш ніж три з половиною століття була пов'язана з російською, то й зіставлення її з тематикою та проблематикою, що розроблялася філософами та педагогами Росії.

Серед дослідників української культури, у тому числі й освіти, утвердилася думка, що вона відзначалася такими екзистенціальними особливостями свідомості, як поліфонізм, антеїзм, кордоцентризм [3, с.274]. Ураховуючи цю специфіку, можна твердити, що в цілому освіта в Україні мала антипозитивістське спрямування. Навчально-виховна діяльність орієнтувалася на такі моральні якості, які виводились із героїчних народних ідеалів. По суті, на це було спрямоване й релігійне виховання. Причому в ХVI-ХVII ст. в Україні проголошувався принцип «держави учених», а в православній та греко-католицькій церквах дедалі ширше використовувалася культура усної народної творчості. Указане протиріччя, мабуть, сприяло своєрідній інтротвертності, що проявлялася в акцентуванні питань національної ідентичності. Ідеться про те, що українські мислителі ще з часів письменників-полемістів активно розробляли питання притаманності українцям різноманітних якостей, серед яких завжди виділялися господарність, бережливість, дисциплінованість, витримка, наполегливість тощо. Ураховуючи їх, пояснювалося, чому українці, незважаючи на історичні катаклізми, виживали й відроджували свої соціокультурні традиції.

Пізніше, в умовах усталення індустріального суспільства, ці питання розробляє Костянтин Дмитрович Ушинський, уродженець Чернігово-Сіверщини, вихованець Новгород-Сіверської гімназії, випускник Московського університету, який більше відомий як педагог і психолог. Творчість К. Ушинського здавна привертала увагу дослідників. Проте ця увага, на наш погляд, була дещо однобічною, бо його доробок розглядався здебільше в педагогічному та історико-педагогічному плані. Філософські ж основи його творів й сьогодні залишаються практично не вивченими. Але, як покаже їх аналіз, він був одним із перших науковців кінця 50-х рр. ХІХ ст., який поставив за мету філософське дослідження людини та її освіти, сформулював важливі методологічні рішення освітніх питань. Це й дає підстави автору розвідки вважати К. Ушинського не тільки педагогом і психологом, але й філософом, одним із фундаторів української філософсько-освітньої думки.

Мета даної статті полягає в тому, щоб проаналізувати філософську специфіку осмислення К. Ушинським освіти як способу соціокультурної реалізації здібностей людини. Отже, об'єктом вивчення є розробка філософсько-освітніх ідей в історії української та російської філософії ХІХ ст., а безпосереднім предметом - філософсько-освітня концепція К. Ушинського. Методологічно досягнення вказаної мети та виконання дослідницьких завдань пов'язується з використанням історичного й компаративного методів, діалектики, котра притаманна творам К. Ушинського як діалог різних позицій, версій, точок зору.

Але вирішальні методико-методологічні засади розробки теми автор черпав із історико-філософських досліджень українських учених останніх десятиліть. Зокрема, це принцип соціокультурної зумовленості філософії освіти (В. Андрущенко, І. Бичко, Б. Головка, В. Горський, М. Михальченко, В. Табачковський, В. Шинкарук); принцип національно-культурної типології філософського вирішення проблем людини і освіти (А. Бичко, П. Гнатенко, І. Зязюн, В. Капітон, В. Кремень, А. Лой, М. Попович, В. Шевченко, В. Шубін). Ураховувалися й постмодерністичні філософсько-освітні пошуки в Україні (Г. Заїченко, С. Кримський, М. Култаєва, В. Лук'янець, В. Огороков, В. Пронякін, О. Соболев, В. Ярошовець) та інші методологічні принципи, розглянуті філософами Дніпропетровська, Києва, Харкова, Львова й інших наукових центрів України.

Насамперед зауважимо, що К. Ушинський не виступав проти поступу індустріальної цивілізації, але він досить критично ставився до односторонності її проявів та фактів дегуманізації. Разом з тим учений розглядав цей поступ як переосмислення цінностей, у результаті якого з патріархальної свідомості виростає, а в умовах цивілізації продовжується в нових формах моральність громадянська, державна й загальнолюдська [5, с.33]. Тим самим він констатував факт ускладнення соціальних процесів у Росії після 1861 р., котрі посилювали «роздвоєність моральної сфери» людини. У його філософсько-освітніх міркуваннях ми знаходимо таке поняття, як «патріархальна моральність». Проте з контексту його творів випливає, що під цим слід розуміти, скоріше, «патріархальний характер». Сам К. Ушинський підкреслює, що патріархальна моральність властива всім народам і залишається головним чиним у сільській місцевості, віддаленій від центрів промислової діяльності й цивілізації [5, с.33]. Але, усвідомлюючи життєву необхідність як поступу людства по шляху освіти, так і проникнення освіти в найбільш нижчі верстви населення, мислитель визнає руйнівні дії цивілізації на патріархальну моральність кожного народу [5, с.33].

Мислитель розглядав патріархальну моральність як моральність общинно-традиційного малорухомого побуту. Але коли цивілізація, міська життєдіяльність, наприклад, у формі торгівлі або промисловості, вириває людину з тісної сфери традиційних сімейних і родових відносин, і вона довгий час перебуває далеко за межами своєї сім'ї, роду, на заробітках, то вплив патріархальної моральності зменшується. «Людина, - писав К. Ушинський, - на початку нібито роздвоюється, і в серці в неї деякий час уживаються дуже мирно патріархальна моральність щодо свого сімейства і повна аморальність за межею сімейства» [5, с.34].

Поширення моральної роздвоєності в Російській імперії актуалізувало не тільки переосмислення суспільства, але й питання про можливість й межі освіти. Чи може освіта позбавити суспільство від таких шахраїв і безсовісних людей? Дане питання було важливим не лише в добу К. Ушинського, але, як видається, і в нашу, коли Україна рухається в напрямку «загальної» вищої освіти. Причому з цим рухом пов'язується нині сподівання на економіко-політичне й соціокультурне піднесення України. Але суть справи, на думку вченого, криється в екзистенціальних чинниках, отже, не тільки в тому, що та чи інша особистість шахрає й чинить безсовісно, а й у тому, що в одній і тій же особистості поєднуються, з одного боку, благочестя, совісність, геройське самопожертвування, а з другого - шахрайство, безсовісність, нещадний егоїзм. Зокрема, таке поєднання він пояснює виключно існуванням або навіть переважанням у суспільних відносинах «патріархальної моральності». Даний аспект суспільної моралі в теперішньому українському (і російському) соціокультурному бутті зосередився в цілому в родинно-сімейному рівні людської екзистенції.

Оскільки до утвердження в Російській імперії промислового виробництва сімейний побут із його патріархальною моральністю був основним вихователем маси російського населення, а освіта, школа в цілому не брали майже ніякої участі в соціокультурному житті цієї маси, то суворі прояви патріархального життя здебільш деформували екзистенцію особи. Соціокультурно патріархальне існування закорінене в наслідуванні, повторенні досвіду батьків із покоління в покоління, з роду в рід. Цим виключалася потреба в систематичній освіті, але вироблялася схильність «набувати добро» для сім'ї, родини будь-яким способом. Через це особа входила в життя невігласом і морально спотвореною. Подолання патріархальщини в умовах розгортання цивілізації мислитель убачав у зв'язку з цим у поширенні наукової освіти та суспільних перетвореннях.

Загалом хід філософських роздумів К. Ушинського про долю «людини маси» пройнятий турботою про забезпечення їй безболісного «входження» у сферу громадянського суспільства. Це, на погляд дослідника, могла б забезпечити насамперед

освіта. «Розвину́те розум людини, - учив він, - збагатіть його знаннями навколишнього світу, і вона перетворить і болота, і піски, і безлюдні гори на джерела багатства. А поки людина дримає в неучтві, доти вбогою є найбагатша з природи країна, і народи живуть у злиднях». [8, с.185].

Розвиток промислового виробництва в другій половині XIX ст. у Росії, отже, і в Україні, потребував будівництва значної кількості нових навчальних закладів, особливо початкових шкіл у сільській місцевості. К. Ушинський убачав у цьому активний антропологічний чинник, бо вважав, що освіта, розповсюджуючись серед усіх верств населення, сприятиме гармонізації міжлюдських стосунків. Причому облаштування шкіл, на його погляд, є однією з найбільш вигідних і найбільш прибуткових фінансових операцій, а вся освіта - передумова національного багатства: «...справжня народна освіта, - зазначає К. Ушинський, - зберігає, відкриває і підтримує якраз ті джерела, із яких ллється народне багатство і ллється само собою, без всіляких примусових заходів: час, праця, чесність, знання, вміння володіти собою, фізичні, розумові і моральні сили людини - це єдині творці будь-якого багатства» [5, с.39-40].

Доцільно підкреслити, що сьогодні, в період глобалізації суспільного розвитку і переходу людства до науково-інформаційних технологій, освіта також трактується українськими філософами як фактор соціальної стабільності, економічного добробуту країни, її конкурентоздатності та національної безпеки [1, 2, 4]. Крім того, нині надзвичайної ваги набуває питання не творчого підходу до освіти. Вона має належати не до сфери відомчої чи галузевої політики, а розглядатися як загальнонаціональна, стратегічно важлива державна проблема. Але у зв'язку з цим можна вважати, що у філософсько-методологічному плані такий підхід намічався вже у творах К. Ушинського, вихованця української школи, філософсько-освітнє вчення якого, зрештою, обґрунтовувало визначальну функцію освіти як культуротворчого й економіко-політичного чинника суспільства.

Разом з тим, як показує зміст творів нашого земляка, він добре усвідомлював обмежені можливості освіти, виховного впливу в цілому на людину. Межі виховної діяльності вчений убачав у самій природі людини і тих умов, серед яких вона живе. Тобто в душевно-тілесній природі людини, як він вважав, з одного боку, закладений величезний потенціал до пізнання творчого освоєння навколишнього середовища, а з іншого - сама природа людини обмежує її пізнання та творчість. Визнаючи надзвичайно великий вплив природи, у тому числі природи людини на її освіту й поведінку, мислитель вважав, що все ж необхідна попередня підготовка душі людини до таких впливів. Сам процес пізнання також може обмежуватися або, навпаки, поглиблюватися в залежності від умов життя людини.

Водночас К. Ушинський чітко розрізняв навмисну та ненавмисну виховну діяльність. Причому він вважав, що виховна діяльність школи, вихователів, наставників, загалом усіх офіційних осіб та інституцій може мати навіть значно менший вплив, ніж ненавмисна. До таких ненавмисних вихователів, значно сильніших, на його думку, від офіційних учених зараховував природу, сім'ю, суспільство, народ, його релігію і мову. Але це не означало применшення ролі школи в розвитку людини. «Навмисне виховання, словом, школа із своїм навчанням і своїми порядками, - підкреслював мислитель, - може діяти безпосередньо й сильно» [9, с.25].

Суспільне життя продовжує навчати тих людей, які підготовлені шкільним вихованням до сприйняття життєвого досвіду попередніх поколінь. Але коли нові покоління будуть повторювати помилки попередників, учив К. Ушинський, розвиток суспільного життя уповільниться, а діти й онуки будуть від цього лише страждати. Вихід із такої складної ситуації вчений убачав в правильному поєднанні в освіті традиції і сучасності. Варто підкреслити, що філософське розв'язання співвідношення традиції і новаторства в освіті К. Ушинським суголосне з поглядами М. Пирогова, П. Юркевича, В. Соловйова та інших відомих учених другої половини XIX ст. Але К. Ушинський вважав, що «рух народного розвитку повинен відповідати, з одного боку, силам народу, а з другого - сучасності: народ несучасний, що відстав від загального історичного руху, неминуче терпить... Дати ж швидкість народному розвитку може тільки свідоме, розумне виховання і розумне навчання: вони пробуджують розум народу, дають волю його свідомості і збагачують його знаннями, до яких він досвідом не добрався б і за багато сотень років» [10, с.220].

Серед наукової і педагогічної громадськості в часи К. Ушинського ще досить популярною була думка про те, що повчання в юності і шкільне виховання лишують

мало сліду в житті людини, а визначальний вплив на її поведінку роблять «уроки життя». Укажемо, що в системі координат: «уроки життя» - «повчання в юності» учений віддавав перевагу останньому, тобто навчанню і вихованню у більш ранньому віці. «Життя, правда, рубає сокирою, - пише К. Ушинський, - але часто ця сокира тупиться об камінь уже затверділий; виховання і навчання в юності проводять легкі рисочки, та зате проводять їх на душі ще м'якій, ще не заваленій враженнями» [10, с.220]. Тому вирішення проблеми він знову ж таки вбачає у попередній підготовці людини до виховних впливів.

Це мислитель відносив й до науки. Розглядаючи науку у вузькому розумінні цього слова, тобто як професійну дослідницьку діяльність, він твердив, що вона «лишається німою і некорисною для людей, не підготовлених розуміти її повчань, про це не може бути й мови» [8, с. 220]. Якщо, наприклад, тільки через книги поширювати в народі наукові відомості, то люди, позбавлені розумового виховання в дитинстві, не зрозуміють змісту прочитаного або будуть вкладати в нього свій власний, перекручений зміст. Це означає, що лише книгами, з погляду К. Ушинського, не можна розвинути освіту в суспільстві, позбавленого початкового виховання. «Тут засівається насіння благодійства або нещастя мільйонів співвітчизників, тут розкривається завіса майбутнього нашої батьківщини, котре вбиває розум не тільки своєю невідомістю, але й тим безконечним багатством змісту, яке тільки відчувається серцем і не може бути усвідомлене розумом» [6, с.318].

Така неоднозначність функціонування освіти та її впливу на людину, зафіксована К. Ушинським, вимагає уточнити його точку зору щодо можливих негативних явищ у формуванні особи. Аналізуючи ситуацію в суспільстві другої половини XIX ст., учений відзначав не тільки пробудження ще неясної, ледве помітної потреби в освіті, але й відсутність усвідомлення справжнього значення освіти. Особливо це стосується батьків, які, піклуючись про виховання дітей, докладають величезних зусиль, які врешті-решт призводять до негативних «диких і жалюгідних наслідків». Ідеться про вкоріненість у батьківській свідомості прагнення дати своїм дітям освіту, яка б дозволяла їм стати вище в ієрархічній структурі суспільства за своїх батьків. Звідси «піклування» про вивчення французької мови, що було характерне у ситуації XIX ст., заборона спілкування з однолітками, батьки яких належать до інших соціальних груп тощо. Але К. Ушинський вказує і на зворотний бік цього явища, зокрема, велике розчарування батьків, які досить часто, збираючи останні копійки, щоб дати «блискучу» освіту своїм нащадкам, бачать, що їхні діти, виховуючись серед дітей багатих, робляться нещасними або ні до чого не здатними, або навіть стають злочинцями. Тому К. Ушинський радив: «виховуйте ваших дітей так, щоб вони, вирісши, були задоволені не тільки тим становищем, в якому знаходилися їхні батьки, але й значно більш скромним» [5, с. 46].

Таким чином, вчений вів мову не тільки про розумову, але і моральну освіту дитини. Особливо підкреслимо його критичне ставлення до таких спонукальних мотивів виховання в дитини, як егоїзм, самолюбство, пиха тощо. Вельми актуальними, на наш погляд, є думки К. Ушинського й про вислови батьків на кшталт: «Учись добре, будеш розумнішим за інших, будеш багатим, при посаді, вийдеш в люди, станеш людиною». У даному випадку слову «людина» дається хибне тлумачення. Адже, в такому разі виходить, що люди існують десь «зверху», а не навколо дитини, чи десь «внизу». Тому К. Ушинський цілком справедливо вказував, що такий «вихід у люди» вже завдав шкоди не одному поколінню.

Суперечливість освіти як екзистенціального чинника становлення особи підводила К. Ушинського і до роздумів над проблемою її реалізованих і не реалізованих здібностей. Практика школи, відзначав він, дає безліч прикладів, коли в дитинстві людина подає найблискучіші надії, але згодом, у ході життя, виявляється, що вона ні до чого не здатна. Причину такого досить поширеного явища педагог убачав у тому, що «нервовий організм подібних дітей справді дуже складний, багатий і чутливий і міг би справді бути джерелом надзвичайної людської діяльності, якби був підпорядкований ясній свідомості й волі людини» [7, с.247].

Річ у тім, що багата й вразлива діяльність, глибока й складна нервова система є, на думку К. Ушинського, необхідною умовою надзвичайного розуму, таланту людини. Але за однієї умови - якщо людина змогла оволодіти цією нервовою організацією, отже, свідомо управляти нею. Таким чином, на досягнення і, навпаки, втрати в освіті дитини можна так чи інакше впливати. Сам вчений розумів це так: чим багатший і сильніший нервовий організм, тим легше він виходить із-під контролю людської свідомості і тим обережніше повинен поводитися з ним вихователь, ніколи не допускати його до

роздатованого стану. Причому одним із чинників реалізації людських здібностей він убачав у правильно поставленому статевому, зокрема жіночому, вихованні. До речі, ідея освіти жінок виникла лише на початку XIX ст., і в часи К. Ушинського була далеко ще не з'ясована. Проте питання жіночої освіти в другій половині XIX ст. пов'язувалися з рухом за жіночу емансипацію, що набирало все більшої ваги. Крім того, педагог тривалий час працював у навчальних закладах для жінок. Він спеціально виїжджав за кордон, де вивчав постановку освіти жінок, а також ґрунтовно опрацював твори західноєвропейських дослідників. Це дало йому можливість кваліфіковано аналізувати ідеї жіночої освіти, сформулювати методико-методологічні підходи до організації жіночих навчальних закладів.

Питання жіночого виховання К. Ушинський вирішував у контексті своєї філософської антропології, тобто в аспекті тлумачення жіночої природи, а також стану та ролі жінки в суспільстві. Внаслідок цього він висловив підтримку жіночому руху і тим самим сприяв формуванню сучасного погляду на роль та значення жінки в суспільстві, а отже, на потребу її освіти.

Загалом К. Ушинський в аналізі жіночої освіти виходить на рівень філософських узагальнень, прямо пов'язує становище жінки в суспільстві зі станом самого суспільства. Мається на увазі те, що, наприклад німці, заклавши жінці доступ в університети і не давши нічого їй взамін, зробили науку виключно спеціальністю чоловіків, тим самим закрили жінці дорогу і в громадське життя. Тому громадське життя без участі жінки або залишається «патріархальним болотом», або, внаслідок розвитку товарно-грошових відносин, перетворюється в «товмачку ринку».

Слід зазначити, що К. Ушинський ставовище жінки в суспільстві пов'язував з її природою, яка, з одного боку, зберігає в народі національність, а життя попередніх поколінь поєднує з життям сучасних. Заодно з жінкою пов'язаний прогрес людства, який через неї проникає в характер людей, народу в цілому і громадське життя. Тобто жінка має бути не тільки господинею дому, матір'ю родини, але й брати активну участь у громадському житті. Головний лейтмотив філософських міркувань К. Ушинського щодо жіночої освіти, на наш погляд, полягає в тому, що «тільки за посередництвом жінки, господині дому, матері родини і душі громадського гуртка, можуть бути внесені в саме життя та в звичай народу успіхи науки і освіти» [8, с.187].

Підсумовуючи, слід сказати, що основним способом соціокультурного розвитку людини в добу усталення індустріальної цивілізації К. Ушинський вважав систему освіти суспільства. Він виходив із того, що освітні заклади, засновані суспільством і народом, повинні задовольняти потреби суспільства і народу. Але враховуючи те, що будь-який індивід органічно пов'язаний із народом, то задовольняючи освітні інтереси народу, суспільство тим самим задовольняє й інтереси індивіда. Крім того, задовольняючи потреби індивіда в освіті, суспільство готує корисних діячів і учасників суспільного життя, які знаходять свій вияв у суспільно-політичній, соціально-економічній сферах або в межах сімейного побуту.

Моральний імператив К. Ушинського полягає в тому, що сама людина і ніщо інше є джерелом свого багатства. Сприяти зростанню духовного і морального багатства людини може освіта. Безпосередньо з освітою він пов'язує соціально-економічний розвиток суспільства.

Отже, розв'язання основної напруженості антропологічної ситуації в російсько-імперському суспільстві мислитель пов'язує з освітою. Але він розуміє, що освіта не усуває, не знімає напруженості в особистому житті людини, оскільки освіта не розв'язує остаточно проблему існування людини у світі, не усуває її страждань, хитавиці становища, непевності міжлюдських стосунків. Проте освіта робить її життя більш прийнятним, звільняє від темряви, дає можливість самореалізуватись. Причому освіту вчений не зводив до набуття знань і освоєння спеціальності. Тому вирішення альтернативи «сцієнтизм - антисцієнтизм» К. Ушинський убачав у переході від сцієнтизації до гуманітаризації. Таким чином, логіко-гносеологічні та соціально-культурні виміри філософсько-освітньої концепції мислителя скеровані на обстоювання гуманістичної перспективи. Аналіз гуманістичних принципів його філософії освіти й може бути предметом нашого подальшого дослідження.

Джерела та література:

1. Андрущенко Віктор. Філософія освіти XXI століття: пошук пріоритетів // Філософія освіти. - №1. - 2005. - С. 5-17.
2. Кононенко Петро. Українська освіта: стан, проблеми, перспективи в Україні і в світі //

Українознавство. - №1. - 2006. - С. 6-16.

3. Кравченко П. А. Вітчизняний культурно-історичний досвід у системі сучасного державотворення. - К.: Генеза, 2001. - 332 с.

4. Михальченко Микола. Філософія освіти і соціокультурна теорія // Філософія освіти. - №1. - 2005. - С.38-51.

5. Ушинский К. Д. О нравственном элементе в русском воспитании // Педагогические сочинения: В 6 т. - М.: Педагогика, 1988. - Т. 2. - С. 27-57.

6. Ушинский К. Д. Письма о воспитании наследника русского престола // Педагогические сочинения: В 6 т. - М.: Педагогика, 1988. - Т. 1. - С. 317-340.

7. Ушинский К. Д. Матеріали до третього тому «Педагогічної антропології» // Твори: В 6 т. - К.: Рад. Школа, 1955. - Т.6. - С. 39-402.

8. Ушинский К. Д. Звіт відрядженого для огляду закордонних жіночих навчальних закладів колезького радника К.Ушинського // Твори: В 6 т. - К.: Рад. школа, 1954. - Т. 2. - С. 174-258.

9. Ушинский К. Д. Людина як предмет виховання. Спроба педагогічної антропології // Твори: В 6 т. - К.: Рад. школа, 1952. - Т. 4. - С. 21-451.

10. Ушинский К. Д. Питання про народні школи // Твори: В 6 т. - К.: Рад. школа, 1954. - Т. 1. - С. 219-226.

Станіслав МАЩЕНКО

ЕТИЧНІ ПЕРЕКОНАННЯ МИКОЛИ МАРКОВА

Ведучи пошуки подолання недоліків попередньої філософії, осмислюючи нові шляхи формулювання теоретико-методологічних засад новітньої метафізики, вітчизняні мислителі другої половини XIX століття все більше уваги звертають на розв'язання етичних проблем. З цього приводу відомий дослідник академічної української філософії М.І. Лук констатував: «Усвідомлюючи всю важливість етики для вирішення ряду загальнофілософських та світоглядних проблем, філософи України ще в середині XIX століття стали на шлях переосмислення класичної філософської спадщини крізь призму моральної проблематики» (5, 6).

Не обминули ці віяння і М. Маркова, непересічного мислителя і педагога, який очолював Чернігівську духовну семінарію протягом десятиліття в кінці XIX століття, залишивши після себе чималу філософську, науково-педагогічну та публіцистичну друковану спадщину (Див. 8). Особливості його етичної думки досі залишалися поза увагою дослідників.

Дуже важливою причиною кризового стану філософії II половини XIX століття М. Марков вважав, як зазначалось, широке втілення у суспільній свідомості егоїстичних настроїв, практицизму в життєдіяльності. У філософії, яка є умоглядним теоретизуванням, людина новітнього часу залишається байдужою, а то й висловлює відверту неприязнь до метафізичного мудрствування, відірваного від повсякденних турбот, практичних потреб, інтересів індивіда, який не вбачає у філософії ніякої користі для себе. Тому одним із суттєвих напрямків подолання недовіри до філософії, навернення людей до неї має бути її практична спрямованість, зміст якої полягає в осмисленні актуальних моральних проблем людської діяльності і відносин, зокрема сенсу життя особистості. На переконання вітчизняного мислителя, філософія повинна обов'язково бути просякнута етичними роздумами, а то й прямо включати у свої структурні побудови етологію (6, 191-192).

Це зовсім не означає, що етика розвивається окремо, філософія також сама по собі, а потім їх потрібно механічно поєднувати. М. Марков вбачає органічний взаємозв'язок між цими обома науками. Моральні принципи діяльності, загальні норми й правила співжиття, ідеали можуть бути вироблені лише на основі цілісного філософського світогляду, випливають із розуміння сутності людини, її призначення та сенсу життя. Всі ж ці проблеми є прерогативою метафізичного мислення й вирішення. Дану засадничу думку М. Марков розкриває детально, прагне довести її істинність, звертаючись до критичного аналізу основних етичних напрямків - евідемонізму, утилітаризму, систем морального обов'язку. Всі інші течії етики, на його переконання, є лише різновидами